

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.121>
УДК 271.222(477)“1989/1991”

Петро БОНДАРЧУК

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
peterukr.kyiv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1989—1991 рр.)

Мета — проаналізувати процеси відродження Української автокефальної православної церкви наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., розглянути фактори, які сприяли цим процесам, і які перешкоджали. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, всебічності, неупередженості. Для реалізації наукових завдань застосовувалися методи аналізу й синтезу, історико-генетичний, історико-проблемний, історико-порівняльний. **Наукова новизна.** Розглянуто маловідомі аспекти з історії УАПЦ, зміни у процесі її розвитку, вплив на її відродження представників національно-визвольного руху, спротив органів влади, взаємовідносини з іншими релігійними течіями тощо. **Висновки.** Наприкінці горбачовської «перебудови» Українська автокефальна православна церква стала частиною не лише релігійного життя в Україні, а й суб'єктом та об'єктом національного відродження. Вона була тісно пов'язана з патріотичною інтелігенцією, зазнавала певної політизації та сама здійснювала політичний вплив. Радянська влада ставилася негативно до процесу відродження УАПЦ в Україні, вбачаючи в національних церквах потужну дезінтеграційну силу, що загрожувала існуванню СРСР. Крім спротиву з боку влади, прибічники УАПЦ у процесі розвитку своєї церкви зіштовхнулися й з іншою

Цитування: Бондарчук П. Відродження Української автокефальної православної церкви (1989—1991 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 121—135. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.121>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

вагомою проблемою — внутрішньою боротьбою. Все це перешкоджало залученню до церкви широких мас вірян. Попри всі негаразди, прихильники УАПЦ змогли досягнути значного успіху в її відродженні та розвитку. Наприкінці радянського періоду Українська автокефальна православна церква стала вагомим фактором духовного й національно-культурного життя українського народу.

Ключові слова: *Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), віряни, православ'я, релігійне життя, національно-визвольний рух, радянська влада, «перебудова».*

Процеси відродження та розвитку національних церков — важлива дослідницька сфера історії України. Національні церкви не лише відіграють вагому роль у духовно-церковному житті, а також є елементом українського національного руху, чинником формування національної свідомості народу, розвитку його культури тощо. Національні церкви нерідко виступають об'єднавчою силою для різних патріотичних політичних сил і є фактором державного розвитку. Однією з таких була Українська автокефальна православна церква, яка існувала в 1920-х рр., і процеси відродження котрої в Україні розпочалися в останні роки існування радянської влади.

Слід відзначити, що проблема відродження наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Української автокефальної православної церкви не отримала належного висвітлення. Більшість авторів лише побіжно зачіпали процеси відновлення діяльності УАПЦ у контексті ширших хронологічних меж досліджень або наукових проблем. Із-поміж найперших і найважливіших публікацій, в яких висвітлювалися процеси відродження УАПЦ, є монографія представника української діаспори, громадського діяча А. Камінського, присвячена процесам горбачовської «перебудови» в УРСР, що вийшла друком 1990 р. [1]. У 1992 р. було опубліковано книжка О. Воронина про історичний шлях УАПЦ [2], в якій знайшли відображення й події кінця «перебудови». Пізніше проблематики відродження цієї церкви торкалися й інші дослідники, переважно побіжно. Зазначена тематика присутня в публікаціях А. Зінченка [3], В. Бондаренка [4], відомих дослідників, які в різний час очолювали державні органи у справах релігій. В. Бондаренко, окрім вказаної публіцистичної статті, присвяченої безпосередньо становленню цієї церкви, неодноразово торкався автокефальної проблематики в інших працях. Питань діяльності УАПЦ стосуються й окремі статті О. Іщук [5—7] (хоча тут варто зауважити, що період 1989—1991 рр. у них представлений доволі коротко). С. Шумило видав розвідку про участь у здійсненні перших хіротоній в УАПЦ самозваного «єпископа» Вікентія Чекаліна [8]. Окремі «білі плями» в історії відродження УАПЦ висвітлено в публікаціях активних учасників автокефального руху в Україні, зокрема І. Ісиченка [9], Л. Лохвицької [10], В. Черпака [11] та ін.

З-поміж останніх праць українських дослідників варто відзначити ґрунтовну статтю про УАПЦ О. Бажана й О. Тригуба [12], які свою увагу сконцентрували саме на подіях 1989—1990 рр. Існують розвідки, присвячені регіональним аспектам досліджуваної проблеми, зокрема О. Муравського [13], С. Жилюка, Л. Паниної [14]. Є також праці, в яких погляд на проблему здійснювався крізь призму

російського православ'я, зокрема Д. Поспеловського (канадського історика та публіциста) [15], В. Петрушка (російського церковного історика) [16], О. Драбинка (українського церковного діяча; згодом змінив свої переконання) [17] та ін. Багатьом із російських авторів були властиві прояви державно-церковного шовінізму. Всеукраїнському собору УАПЦ, що відбувся у червні 1990 р., присвячений збірник документів і матеріалів, упорядкований І. Преловською [18]. Мемуарна література представлена, зокрема, спогадами патріарха Димитрія (Яреми) [19], Є. Сверстюка [20—21], С. Шумила [22] та ін.

Кінець 1980-х рр. ознаменувався відродженням УАПЦ. На відміну від Української греко-католицької церкви, вона не мала в УРСР жодних інституційних, у тому числі підпільних, структур. Ініціаторами її відродження були діячі національно-патріотичних сил. Представник української діаспори А. Камінський писав, що ідея відновити УАПЦ займала думки деяких українських патріотів ще в 1960-х — на початку 1970-х рр. Пізніше це питання порушувалося на шпальтах журналу «Український вісник» після повернення В. Чорновола та інших українських правозахисників з ув'язнення. Звучало воно й на форумі Українського культурологічного клубу [1, С. 559], утвореного 1987 р. колишніми політв'язнями. Його члени звернулися з відкритим листом «Відновити українську православну та католицьку церкву» до президії Верховної Ради СРСР, пропонуючи, серед іншого, віддати їм Софійський, Андріївський собори, Києво-Печерську й Почаївську лаври, розслідувати здійснення репресій проти українських релігійних діячів [3, С. 307]. А. Камінський, зазначав, що влітку 1988 р. у виконавчий комітет Української Гельсінської спілки В. Романюк передав чернетку проекту звернення щодо відновлення УАПЦ. Він запропонував до складу ініціативної групи свою кандидатуру та ще двох священників із Галичини. Цю ініціативу виконавчий комітет УГС сприйняв дещо насторожено, позаяк його члени вважали, що учасниками ініціативної групи мали б бути представники не західних, а центральних і східних областей [1, С. 559].

Порушувалося питання відродження УАПЦ й на установчій конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, створеного в лютому 1989 р., де священник Б. Михайлечко називав Російську православну церкву (РПЦ) організацією, ворожою національним інтересам українського народу, та закликав відновлювати церковну незалежність від Москви. В остаточній редакції програми Руху за перебудову був розділ, де метою вказувалася нормалізація правового статусу українських католицької та автокефальної православної церков. У виступі Є. Сверстюка звучало, що українцям потрібен «храм для науки мудрості», не та «казенна церква», яка повторює стиль партійно-бюрократичного апарату, а справжня християнська — «і православна, і католицька, і протестантська». Доповідач зазначав, що потрібні священники — патріоти, вчителі та лідери [9, С. 405—406]. На Волині питання автокефалії православної церкви вперше порушив голова Рівненської крайової організації Руху В. Червоний під час масового мітингу на Козацьких Могилах 1989 р. [23, С. 282]. Як бачимо, питання церковної автокефалії актуалізувалося як на загальнореспубліканському, так і регіональному рівнях.

Є. Сверстюк так згадував суспільну атмосферу, в якій розпочинався національно-релігійний ренесанс: «Ідея відродження української церкви витала в повітрі. Люди тягнулися до цього і якимось член Українського культурологічного клубу Анатолій Битченко, побачивши в мене Біблію українською мовою, пішов до однієї з церков і запропонував священику читати Євангеліє українською мовою. На жаль, дуже мало було готових до цього людей. Ми ходили по Подолу, дивилися на численні церкви й мріяли, щоб якийсь із цих храмів був українським осередком не тільки за мовою, а й центром відродження української культури. На той момент уже припинився тиск на священиків і була велика розгубленість у тих відомствах, які мали спрямовувати тиск на церкву» [21, С. 23].

Процеси відродження УАПЦ відбувалися всупереч перешкодам із боку органів влади та РПЦ. Митрополит київський і галицький Філарет наголошував: «Як відомо, у роки громадянської війни була створена Українська автокефальна церква, однак цей акт був незаконним. Тому в народі її називали самосвятською церквою. Потім вона була розпущена, а в роки фашистської окупації України відновлена, і нині окремі парафії існують за кордоном. Інші православні церкви її не визнали. То навіщо нам зараз відірватися від православного світу? Навіщо нам така церква, що відгороджує нас від людей? Узагалі народ не порушує цього питання. Його порушують люди не церковні, а політики, які б хотіли використати дане питання з метою відірвати українських віруючих від Руської православної церкви. А наша церква, як відомо з історії, робить усе для об'єднання народів. Тому вона проти автокефалії» [3, С. 304]. Позицію митрополита Філарета підтримували більшість духовництва РПЦ.

Подібну позицію займав голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник та інші впливові українські компартійні діячі. У кінці серпня 1989 р. останній писав до республіканського уряду: «Ми заперечуємо проти утворення Української автономної православної церкви. Постанова такого питання означала б відхід православних релігійних об'єднань нашої республіки від традиційних інтернаціоналістських позицій руського православ'я, чим неодмінно скористалися б політичні сепаратисти. Цю думку поділяє ідеологічний відділ ЦК Компартії України (т. Кравчук Л.М.)»¹. Партійні функціонери бачили у відродженні УАПЦ небезпеку національного піднесення з подальшим відокремленням УРСР від СРСР.

Попри негативну позицію влади та РПЦ у питанні відновлення УАПЦ патріотичні активісти ініціювали цей процес. Відродження церкви відбулося в кілька етапів. Було створено ініціативний комітет, до складу якого ввійшли Т. Антонюк (син правозахисника й політв'язня З. Антонюка), А. Битченко (пізніше прийняв священницький сан), М. Будник (кобзар і майстер із виготовлення кобз), Л. Лохвицька (математикиня-програмістка, колишня політв'язнена). Остання, зокрема, писала, що ідею комітету було розроблено ще в листопаді 1987 р., а поштовх до його

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 441. Арк. 37.

створення надав В. Чорновіл. На початку 1989 р. до осередку приєднався священник Свято-Успенської церкви з Латвії (м. Єлгава) Б. Михайлечко [10].

15 лютого 1989 р. з'явилося «Звернення ініціативного комітету відновлення Української православної церкви». Цей документ адресувався президіям Верховних Рад СРСР та УРСР, а також міжнародній християнській громадськості. В ньому зазначалося: «У духовному житті нашої країни відбуваються важливі зміни. І хоч процес цей непослідовний і суперечливий, та вже сьогодні пролило світло на багато проблем, що вимагають негайного вирішення. Одна з них — релігійне питання в УРСР, де віруючим українцям протягом десятиліть наклеювалися ярлики ворогів народу і націоналістів. Корінне населення республіки було позбавлене можливості молитися, проповідувати або вчитися в духовних школах своєю рідною українською мовою [...]. Ієрархія Російської православної церкви незаконно узурпувала собі владу над Українською православною церквою [...] і до цього часу не визнає існування окремішньої української національної релігійної традиції як такої, з її культурою, мовою, обрядовістю, тобто дотримується давніх шовіністичних трактувань національного питання. Православна Україна не може миритися з такою антиєвангельською і антиканонічною практикою. Ми, як і кожна цивілізована нація, маємо невід'ємне право на свою незалежну автокефальну церкву» [10]. Ініціативний комітет також закликав парафіяльні ради залишати юрисдикцію Московського патріархату, згадувати на богослужіннях вселенського патріарха замість московського та створювати нові церковні структури [9, С. 406]. Ідея відродження УАПЦ набувала широкої популярності поміж представників національно-патріотичних кіл.

Ще в березні 1989 р. (на Великдень) отець Богдан Михайлечко відправив божественну літургію для прихильників УАПЦ у приватному будинку у столиці республіки. У червні громада подала заяву до Подільського райвиконкому м. Києва з проханням зареєструвати її та передати храм Миколая Набережного, проте їй відмовили у цьому [11, С. 198] (що, однак, не вплинуло на ініціативність прибічників автокефалії).

19 серпня 1989 р. було проголошено належною до УАПЦ парафію львівського храму Петра й Павла (настоятель отець Володимир Ярема). Цю подію з ентузіазмом сприйняли прибічники УАПЦ, вона послужила поштовхом схожих рішень інших православних громад. У жовтні 1989 р. у Львові відбувся собор священників і прихильників УАПЦ, який звернувся до колишнього єпископа житомирського та овруцького РПЦ Іоанна (Боднарчука) з проханням очолити єпархію, що формувалася. Прийнявши цю пропозицію, він відслужив архієрейську літургію 22 жовтня вже як владика УАПЦ [3, С. 309; 9, С. 406].

31 жовтня 1989 р. церковна рада Української автокефальної православної церкви (її очолював отець Володимир Ярема) озвучила правила переходу в УАПЦ парафій інших конфесій. П'ять із них були основними, зокрема визнання принципів соборноправності та незалежності УАПЦ, засудження акту 1686 р. про передачу Київської митрополії в підпорядкування Московському патріархату і знищення УАПЦ у 1930-х рр. у СРСР та визнання канонічної влади митрополита Мстис-

лава у цій релігійній течії. Активні дії відродженої УАПЦ сприяли переходу в її лоно багатьох священників РПЦ із парафіями. І вже невдовзі відбулися Галицький і Тернопільський собори УАПЦ [9, С. 406]. У соборі православних священників у Галичі 22 січня взяли участь 265 осіб (із них 168 священників). Його учасники заявили про свій вихід з юрисдикції Московського патріархату з метою відновлення статусу УАПЦ. У документі, ухваленому на зібранні, вказувалося, що причини такого рішення — небажання діяти під «московським диктатом» і прагнення «реалізувати право на національно-релігійне самовизначення»².

Вірняни намагалися озвучити свою позицію щодо автокефалії й на масових акціях. Приміром, 3 січня 1990 р. в Києві відбулася демонстрація прибічників УАПЦ. Її учасники несли транспарант «Ганьба зрадникам українського православ'я!» і пройшли від Києво-Печерської лаври до Ради Міністрів УРСР. 7 січня відбулося богослужіння УАПЦ на території Софійського собору, в якому взяли участь близько 7 тис. осіб. Вірні тримали портрети патріарха константинопольського Димитрія I й митрополита УАПЦ Мстислава. Після молебня було зачитано послання владики Іоанна. Завершилося відзначення Різдва вертепами та колядками [1, С. 574—575].

Темпи відродження УАПЦ були вельми високими. Через рік після створення ініціативного комітету вона нараховувала понад 200 парафій у Західній Україні та деякі у Центральній і Південній Україні [9, С. 406—407], що давало надію проукраїнськи налаштованим православним, що їхні мрії щодо створення потужної національної церкви здійсняться.

Органи влади до відродження УАПЦ продовжували ставитися переважно вороже, вбачаючи у цих процесах одну з форм децентралізації. Звісно, це було закономірно, адже зазначена церква, об'єднуючи проукраїнськи налаштованих людей, становила певну загрозу радянському ладові. Голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник у березні 1990 р. писав голові президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко: «Рада у справах релігій має підстави стверджувати, що ідея утворення УАПЦ виникла не в масах православних віруючих і навіть не в середовищі церковного активу, а в головах тієї львівської інтелігенції, яка хворобливо сприймає все, що має відношення до Москви, до Росії, до Радянського Союзу. Цю ідею енергійно підтримує керівництво Народного руху України за перебудову та Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Реалізується ця ідея не демократично, нав'язується зверху»³. Проте він визнавав, що законних підстав для відмови в утворенні УАПЦ немає.

У цей час спостерігалися неодноразові випадки, коли прибічників УАПЦ затримували за прояв релігійної позиції. Приміром, 7 січня 1990 р. поблизу Володимирського собору в Києві це сталося з активістом Комітету відродження УАПЦ О. Ткачуком, який розповсюджував запрошення на богослужіння. Мі-

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2771. Арк. 10.

³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 542. Арк. 53.

ліціонери заявили, що є вказівка митрополита Філарета затримувати всіх, хто вестиме агітацію за УАПЦ. Під тиском вірян його відпустили, однак невдовзі викликали у суд й оштрафували на 50 руб. [1, С. 575]. Проте, слід відзначити, що такі випадки в останні роки існування СРСР не мали масового характеру.

Попри часті негативні заяви щодо УАПЦ із боку найвищих радянських функціонерів, негативізм в її сприйнятті поступово слабшав, оцінки цієї церкви ставали поміркованішими, виваженішими. Іноді деякі представники влади навіть бачили в ній певну користь, зокрема протипагу греко-католицизму, в якому бачили більшу небезпеку. Приміром, перший заступник голови Ради у справах релігій при РМ УРСР П. Пилипенко повідомляв, що в розмові з головою Пустомитівського райвиконкому А. Кормухом була висловлена така думка: «Унію не можна дозволяти. Це фіговий листок, за яким скривається націоналізм. Нам відомо, що більшість людей виступає за українську автокефальну церкву»⁴.

Часом «протиуніатську» мотивацію відображали й аргументи учасників процесу відродження, але в основі було бажання належати до національної православної церкви. Так, коментуючи своє приєднання до УАПЦ, священник (прізвище в документі не вказане) із с. Солонки Пустомитівського р-ну Львівської обл. зазначав: «Іншого виходу я не бачив. Три місяці тому мене призначили на парафію. Люди майже не ходили в церкву. Зараз, коли стала наша, українська — народ прийшов до свого храму. Щоб любити тещу — треба навчитися любити маму. Для того, щоб спасти церкву, потрібно, щоб вона була своя, народна. Мають же грузини, вірмени свою національну церкву, а чого не може бути української? Щоби вижити, щоб не перебили нас уніяти — треба мати нам свою українську церкву. Краще загубити капелюх, ніж згубити голову. Мене церковний комітет і тисячі людей підтримали»⁵. Священник з с. Городиславичі М. Ковчак заявляв: «Ми гроші здаємо на Данилів і інші монастирі, а своє все валиться. Треба, щоб все було наше. На службі я тепер згадую митрополита Мстислава і архієпископа Іоанна. Всі старші люди 828 чоловік зібрали підписи, щоби віднині була українська церква»⁶.

Схожою була позиція пересічних вірян. Приміром, лікар-стоматолог із Луцька Бончевський заявляв: «Я родом зі Львівської області, віруючим став недавно, у мене ростуть діти і я хочу, щоб вони стали високодуховними людьми, а це в теперішній час може зробити лише церква. Мої сини повинні розуміти богослужіння, а для цього його необхідно проводити українською мовою»⁷. Луцька медсестра Л. Филипович зазначила: «Я хочу слухати богослужіння українською мовою і не бажаю, щоб 70 % грошей, зібраних парафіянами, йшли на прикрасу московських храмів, а використовувалися на ремонт українських церков»⁸.

Членам майбутніх громад УАПЦ, котрі на поточний момент усе ще належали до юрисдикції Українського екзархату РПЦ, нерідко доводилося пройти че-

⁴ Там само. Спр. 448. Арк. 12.

⁵ Там само. Арк. 11.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Арк. 1—2.

⁸ Там само. Арк. 2.

рез численні труднощі та випробовування. Як приклад, можна взяти громаду із с. Митків Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Її члени в березні 1991 р. скаржилися голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчукові й Раді у справах релігій на свавілля місцевих органів влади: «Почалися наші поневіряння влітку минулого року, коли ми одностайно вирішили вийти з-під юрисдикції Московського патріархату і зареєструватись як громада УАПЦ. Незважаючи на те, що протокол зборів підписали понад 200 осіб, голова сільради Лучик Іван почав активно протидіяти реалізації нашого рішення. Ініціаторів переходу в серпні разом з представниками релігійної громади с. Брідок, яка також прийняла рішення про перехід в УАПЦ (хоч той же голова сільради Лучик І. кричав у церкві “Що ви робите?! Чому головуєте в церкві?! Ми висвячували церкву православну, а автокефалісти — католики!..”) викликали в сільраду. Там, крім голови, були: представник КДБ, заступник голови райвиконкому Адам Софія, тодішній секретар парторганізації колгоспу Вакалюк Манолій. Вони говорили, що УАПЦ — петлюрівська, бандерівська, прислужниця фашистів, неканонічна, що її ієрархи — самосвяти. Вони не тільки ображали почуття людей, а й залякували їх тим, що “не дійде до добра”, закликали “не брати відповідальність на себе”»⁹. Такий спосіб організації протидії з боку партійно-радянських органів влади був поширеним і типовим.

Важливу роль у відродженні Української автокефальної православної церкви відіграв братський рух, що не лише об’єднував прибічників УАПЦ, а й здійснював просвітницькі, правозахисні акції, турбувався про створення парафій та координував їх діяльність. Всеукраїнське братство святого апостола Андрія Первозванного було засноване в Києві 9 грудня 1989 р., а наступного року виникли й місцеві осередки. В. Рожко, який брав активну участь у національно-релігійному русі, писав, що вони «стали активними помічниками у відродженні УАПЦ — серед вірних збирали пожертви на відбудову і реконструкцію храмів, придбання богослужбових книг, необхідного церковного начиння, інші релігійно-церковні цілі. Одночасно братства вели роз’яснювальну роботу серед вірних, поглиблювали їх знання з історії рідної церкви, показували і викривали облудливі дії московської церкви» [23, С. 287]. Всеукраїнське братство святого апостола Андрія Первозванного брало активну участь у таких акціях, як день злуки (21—22 січня), дні козацької слави (3—5 серпня), займалося місіонерською роботою [9, С. 409] тощо.

Довершив розбудову церкви її собор, який відбувся 5—6 червня 1990 р. На ньому було заочно обрано патріархом митрополита Мстислава (Скрипника), предстоятеля УАПЦ у діаспорі. На той час йому йшов 92-й рік. Єпископську хіротонію він отримав від предстоятеля Польської православної церкви Діонісія ще в 1942 р. Патріаршим місцеблюстителем та митрополитом львівським і галицьким було обрано архієпископа Іоанна (Боднарчука). Собор визнав, що дискримінаційні стягнення, накладені Синодом РПЦ на свого колишнього єпископа, а тепер першоієрарха УАПЦ, безпідставні. РПЦ була звинувачена в

⁹ Там само. Спр. 641. Арк. 156.

російщенні, «відірваності від мас». Собор також наполягав на усуненні РПЦ від розгляду майнових питань у Західній Україні у зв'язку з відновленням там діяльності УАПЦ та УГКЦ [4, С. 15—17]. Ухвалений собором статут УАПЦ був зареєстрований Радою у справах релігій 2 жовтня 1990 р. [17, С. 29] і відтоді почався відлік легального існування цієї конфесії.

Цікаво, що проведення згаданого собору не було санкціоноване Радою у справах релігій. 28 травня до неї надійшла заява архієпископа УАПЦ Іоанна (Боднарчука) про дозвіл на його проведення, однак йому було відмовлено¹⁰. Проте це не стало перепорою для духівництва й вірян. Наприкінці існування СРСР несанкціоновані зібрання та мітинги були масовим явищем.

Аналізуючи діяльність собору УАПЦ, релігієзнавець В. Бондаренко писав: «Не торкаючись суто богословської проблеми канонічності собору та всього процесу утворення УАПЦ, слід зазначити, що сама ідея повної незалежності православ'я на Україні знайшла співчуття та значну підтримку православного кліру і мирян. Делегати собору продемонстрували наявність такого прагнення серед прибічників православ'я в різних регіонах республіки та їх рішучість у досягненні поставленої мети [...]. Собор ухвалив рішення по широкому колу проблем, пов'язаних з її внутрішнім життям. Було прийнято Устав УАПЦ, опрацьовано програму відновлення діяльності монастирів і духовних навчальних закладів, розширення видавничої діяльності та активного використання засобів масової інформації для пропаганди ідей православної автокефалії на Україні» [4, С. 15]. Загалом можна сказати, що собор УАПЦ значно підсилив позиції прибічників автокефального руху.

Варто відзначити, що не всі рішення собору були однозначними. З-поміж них і патріарший титул предстоятеля УАПЦ, позаяк він надалі перешкоджав переговорам із константинопольським патріархом щодо визнання як канонічної православної церкви. Собор також заклав підґрунтя для двовладдя. Оскільки патріарх Мстислав не міг перебувати в Україні, то було запроваджено посаду намісника патріаршого престолу, яким став Іоанн (Боднарчук), тепер уже митрополит [24, С. 102]. Пізніше це двовладдя сприятиме внутрішнім конфліктам.

Водночас собор УАПЦ висвітлив непрості відносини з Українською греко-католицькою церквою. Мешканці Східної України, світські діячі висловлювалися за припинення міжконфесійних чвар, особливо сутичок із греко-католиками. Багато з них називали УГКЦ церквою-сестрою УАПЦ. Жителі Західної України, втягнуті в конфлікт з УГКЦ, сприймали ситуацію інакше. Одна з доповідачок навіть звинуватила представників Східної України та світських діячів у «проуніатських» настроях [4, С. 17]. Коли Д. Степовик, виступаючи на соборі, наголосив на важливості братерських стосунків з іншими українськими церквами, в тому числі й УГКЦ, частина делегатів сприйняла це вельми негативно [3, С. 311]. Очевидно, що ця частина прибічників УАПЦ бачила свою конфесію єдиною, до якої мали б тягнутися серця всіх проукраїнськи налаштованих вірян.

¹⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 545. Арк. 465.

Слід відзначити, що конфлікт УАПЦ з УГКЦ розпочався ще раніше. Приміром, у зверненні Львівської єпархіальної ради УАПЦ від 29 грудня 1989 р. йшлося про кампанію з «відновлення католицизму» й «нове окатоличення» Галичини. Греко-католиків звинувачували у «служінні інтересам великодержавних шовіністів», котрі зацікавлені в розколі України на православних і католиків. Натомість вони закидали автокефалістам «політиканство», «дискредитацію» ідеї незалежної церкви в Україні, «сепаратизм» тощо [9, С. 407]. Конференція Львівського крайового братства, що відбулася 17 лютого 1990 р., звинувачувала в розділі українців за міжконфесійним принципом не лише Московську патріархію, а й Ватикан [9, С. 409]. Колишній дисидент Є. Сверстюк так задокументував один із моментів ідеологічного протистояння між УГКЦ та УАПЦ: «На Покрову мене запросили на молебень і освячення могили стрільців УПА на Прикарпаття (с. Сторона) — там полягло дев'ятнадцятеро, переважно волиняни. Після молебня виступили аж три отці з прицільною пропагандою проти Української автокефальної православної церкви, якої просто нема [...] бо єдина вірна церква — католицька. Це були такі вироблені пропагандистські піруети, такий тиск, що коли я сказав: “Належу до Української автокефальної православної церкви, то наче вибухнула бомба, і отці зникли”» [15, С. 11]. Слід відзначити, що протистояння прибічників УАПЦ із греко-католиками за впливи нерідко виникало за участі агентури КДБ із метою ослаблення національно-церковного руху.

Влітку 1990 р. відбулася подія, тісно пов'язана з УАПЦ, — відзначення річниці заснування українського козацтва. Врочистості пройшли 1 липня у Львові, в них узяли участь понад 70 тис. осіб. Богослужіння проводив митрополит Іоанн (Боднарчук). Після нього було влаштовано ходу до собору Св. Юра, який на той час належав РПЦ. Ці події мали вагомий вплив на подальше релігійне життя. Ю. Шухевич у своєму інтерв'ю заявляв, що греко-католики, побачивши, яку силу становить автокефальний рух, наважилися на перебрання собору Св. Юра [3, С. 310—311], що на той час перебував у руках Українського екзархату РПЦ, який уже отримав право називатися Українською православною церквою.

Восени 1990 р. в республіці вперше побував патріарх Мстислав. Його візит відбувся за сприяння голови Президії Верховної Ради УРСР Л. Кравчука. Приймаючи ієрарха, останній відзначив закономірність відродження УАПЦ: «Релігія в Україні має бути не такою, якою ми її хочемо бачити, а такою, якою її хочуть бачити люди [...]. Наша позиція, державна позиція щодо Української автокефальної церкви є позицією вираженою, точною, вона ґрунтується на реаліях нашого життя, на інтересах людей, які ми враховуємо, і надалі будемо робити саме так. Зараз люди в Україні хочуть суверенності, хочуть бути господарями у себе на землі, хочуть вірити і мати релігію. І ми маємо допомагати їм у цьому, для цього вони нас і обрали» [3, С. 315].

18 листопада 1990 р. у Софійському соборі відбулася інтронізація патріарха [3, С. 316]. Слід відзначити, що обрання митрополита Мстислава патріархом

посилило суперечності серед вищого духовництва УАПЦ. Новий предстоятель не завжди був схильний зважати на рішення собору, що зрештою суперечило принципам соборноправності, проголошеним УАПЦ. Але тут слід відзначити, що у цьому випадку важко давати оцінку діям патріарха, тому що в УАПЦ вже на той час накопичилося багато проблем.

Нововідроджена церква мала низку друкованих видань. Ще з вересня 1989 р. почала виходити газета «Наша віра — православ'я» (пізніше «Наша віра»), редактором якої був Є. Сверстюк. У 1990 р. побачили світ декілька номерів журналу «Церква і життя» [10]. Свої видання мали й осередки Всеукраїнського братства святого апостола Андрія Первозванного [17, С. 28], що підтримували церкву. Є. Сверстюк так згадував початок друку в УАПЦ: «Одного разу до мене прийшли молоді хлопці Ткачук і Будник, які й запропонували стати редактором православної газети. У мене, як завжди, було дуже багато своїх планів, я сказав, що так раптом не можу. Вони заспокоїли, що це не вимагатиме багато часу, бо самі робитимуть газету, а від мене потрібно тільки ім'я. Назву “Наша віра — православ'я” придумав я. Не всі спочатку розуміли підтекст — не просто “Наша віра”, але й православ'я [...]. Макет набирався і редагувався у Києві, а потім Ткачук возив його у Литву і звідти привозив наклад у напеченику. В той час в Україні не було ніякого єпископату УАПЦ. Та й ми не мали жодного зв'язку із закордоном [...]. Через якийсь час я встановив контакт із патріархом УАПЦ Мстиславом Скрипником і узгодив вихід видання та титул із ним» [21, С. 23—24]. Є. Сверстюк відзначав, що вони не отримували фінансування від церкви, а гроші на друк йому надавала діаспора завжди як особі, під його прізвище [21, С. 24].

На початок 1991 р., як повідомляв ідеологічний відділ ЦК КПУ, в УРСР діяли вже близько 940 громад УАПЦ, 96 % із них — у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській обл.¹¹ Упродовж того року їх кількість значно зросте.

Для перших років діяльності відродженої Української автокефальної православної церкви було характерне відчуття вагомих змін, романтизм, значний національний контекст. УАПЦ перебувала в тісній спілці з представниками інтелігенції, національно-демократичного руху. І, за словами К. Щоткіної, «перетворення богослужіння на мітинг чи навпаки було звичайною справою» [24, С. 103]. Загалом світський елемент відігравав у цій церкві вагомую роль. Цим неодноразово користалися опоненти, котрі закидали конфесії «політизацію», «світськість».

Підсумовуючи, зазначимо, що Українська автокефальна православна церква стала частиною загального національного відродження наприкінці періоду «перебудови», коли українська нація актуалізувала свої державні й духовні потенції, приймаючи виклики часу. Тісно пов'язана з патріотичною інтелігенцією, УАПЦ зазнавала певної політизації, і сама здійснювала політичний вплив. Попри спротив командно-адміністративної системи, прибічники УАПЦ змогли подолати всі основні бар'єри, які стояли на їхньому шляху. Звичайно, не обійшлося й без

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2992. Арк. 15.

негативних моментів у процесі відродження національно-церковного життя, які були зумовлені спротивом влади та структур РПЦ, внутріцерковною боротьбою тощо. Це все перешкоджало об'єднанню навколо УАПЦ ширших мас вірян. Проте наприкінці існування СРСР Українська автокефальна православна церква стала вагомим чинником духовного й національно-культурного життя.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kaminskyi, A. Na perekhidnomu etapi: "Hlasnist", "perebudova" i "demokratyzatsiia" na Ukraini. Munich, 1990 [in Ukrainian].
[Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 623 с.].
2. Voronyn, O. Istorychnyi shliakh UAPC. Kensington, 1992 [in Ukrainian].
[Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с.].
3. Zinchenko, A. Novitnia istoriia relihiinykh spilnot v Ukraini. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 408 с.].
4. Bondarenko, V. Ukrainiska avtokefalna tserkva: protses stanovlennia. *Liudyna i svit*. 1990. 8: 15-18, 50 [in Ukrainian].
[Бондаренко В. Українська автокефальна церква: процес становлення. *Людина і світ*. 1990. № 8. С. 15—18, 50].
5. Ishhuk, O.V. Iierarkhichni superechnosti ta mizhtserkovna polemika yak vyiaiv kryzy ukrayinskoho avtokefalnoho rukhu 1990—1991 rr. *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychne relihiieznavstvo*. 2012. 6: 180-192 [in Ukrainian].
[Ішук О.В. Ієрархічні суперечності та міжцерковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990—1993 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Історичне релігієзнавство». 2012. Вип. 6. С. 180—192].
6. Ishchuk, O.V. Zasoby ta naslidky protydii avtokefalnym zmahanniam v Ukraini z boku Moskovskoho Patriarkhatu (1990—1992 rr.). *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychne relihiieznavstvo*. 2013. 8: 101-114 [in Ukrainian].
[Ішук О.В. Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990—1992 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Історичне релігієзнавство». 2013. Вип. 8. С. 101—114].
7. Ishchuk, O.V. Rol politychnoi ta dukhovnoi elity u vidrodzhenni ukrayinskoho avtokefalnoho rukhu. *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychne relihiieznavstvo*. 2015. 12: 78-87 [in Ukrainian].
[Ішук О.В. Роль політичної еліти та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Історичне релігієзнавство». 2015. Вип. 12. С. 78—87].
8. Shumilo, S.V. Samozvannyj "episkop" Vikentij Chekalin i ego uchastie v pervykh khiron-toniyakh UAPC v 1990 g. *Trudy KDA*. Kiev, 2019. 31: 240-273 [in Russian].
[Шумило С.В. Самозванный «єпископ» Викентій Чекалін і його участь в перших хіротоніях УАПЦ в 1990 г. *Труди КДА*. Київ, 2019. № 31. С. 240—273].
9. Isichenko, Yu. Sudba Ukrainiskoy avtokefalnoy tserkvi/ *Religiya i demokratiya: Na puti k svobode sovesti*. Moscow, 1993. 2: 385-413 [in Russian].
[Исиченко Ю. Судьба Украинской автокефальной церкви. *Религия и демократия: На пути к свободе совести*. Москва: Прогресс — Культура, 1993. Вып. 2. С. 385—413].

10. Lohvytska, L. Pershyi Vseukrainskyi Sobor UAPT, 5—6 chervnia 1990 r. *Istorychna pravda*. 28.02.2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5eda424c42249/> [in Ukrainian].
[Лохвицька Л. Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, 5—6 червня 1990 р. *Історична правда*. 28.02.2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5eda424c42249/> (дата звернення: 10.11.2022)].
11. Cherpak, V. Tretie vidrozhennia UAPT ta proholoshennia Kyivskoho Patriarkhatu yak prodovzhennia spravy Pershoho Vseukrainskoho Soboru. *Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy: Materialy. nauk. konf.* (Kyiv, 12 zhovtnia 1996 r.). Kyiv, 1997. 197-201 [in Ukrainian].
[Черпак В., протоієрей. Третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату як продовження справи Першого Всеукраїнського Собору. *Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф.* (Київ, 12 жовтня 1996 р.). Київ: Логос, 1997. С. 197—201].
12. Bazhan, O., Tryhub, O. Vidrozhennia UAPT v Ukraini 1989—1990 rr: vid “neformalnoho obiednannia” do konfesii natsionalnoho spriamuvannia. *Ideolohiia i polityka*. 2019. 3 (14): 106-128 [in Ukrainian].
[Бажан О., Тригуб О. Відродження УАПЦ в Україні 1989—1990 рр: від «неформального об'єднання» до конфесії національного спрямування. *Ідеологія і політика*. 2019. № 3 (14). С. 106—128].
13. Muravskiy, O. Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva v zakhidnykh oblastiakh URSR na zlami 80—90-kh rr. XX st. *Problemy humanitarnykh nauk: zb. nauk. prats [DDPU im. Ivana Franka]*. Istorii. Vyp. 22. 2008. 163-172 [in Ukrainian].
[Муравський О. Українська автокефальна православна церква в західних областях УРСР на зламі 80—90-х рр. XX ст. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць [ДДПУ ім. Івана Франка]*. Серія «Історія». Вип. 22. 2008. С. 163—172].
14. Zhyliuk, S.I., Panina, L.A. Osoblyvosti ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho tserkovnoho rukhu na Zhytomyrshchyni (1990—1992 rr.). *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”]*. Istorychne relihiieznavstvo. 2010. 2: 43-53 [in Ukrainian].
[Жилиук С.І., Паніна Л.А. Особливості українського національно-визвольного церковного руху на Житомирщині (1990—1992 рр.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Серія «Історичне релігієзнавство». 2010. Вип. 2. С. 43—53].
15. Pospelovskiy, D.V. Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke. Moscow, 1995 [in Russian].
[Поспеловський Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.].
16. Petrushko, V.I. Avtokefalistskie raskoly na Ukraine v postsovetskij period. 1989—1997. Moscow, 1998 [in Russian].
[Петрушко В.І. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период (1989—1997 гг.). Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 1998. 258 с.].
17. Drabinko, A. Pravoslavie v posttotalitarnoy Ukraine (vehi istorii). Kiev, 2002 [in Russian].
[Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Киев, 2002. 288 с.].
18. Prelowska, I.M. (Comp.). Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPT 5—6 chervnia 1990 r.: Dokumenty i materialy. *Apolohet. Bohoslovskiy zbirnyk Lvivskoi Dukhovhoi Akademii UPTs-KP*. Lviv, 2007. 1-2 (12-13) [in Ukrainian].
[Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 5—6 червня 1990 р.: Документи і матеріали / Упорядник І.М. Преловська. *Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії УПЦ-КП*. Львів, 2007. № 1—2 (12—13). 125 с.].

19. Spohady. Patriarkh Dymytrii (Iarema). Pastyr, patriot, doslidnyk. Lviv, 2011 [in Ukrainian]. [Спогади. Патріарх Димитрій (Ярема). Пастир, патріот, дослідник. Львів: Свято-горець, 2011. 348 с.].
20. Sverstiuk, Ye. My vystrazhdaly ideal yednosti. *Liudyna i svit*. 1991. 1: 1, 3 [in Ukrainian]. [Сверстюк Є. Ми вистраждали ідеал єдності. *Людина і світ*. 1991. № 1. С. 1, 3].
21. Kipiani, V. (Ed., comp.). "Nasha vira — pravoslavia": Filosof i kolyshnii dysyident Yevhen Sverstiuk zghaduie pro te yak stvoriuvalasia neformalna hazeta UAPTs "Nasha vira". *Ukrainskyi zhurnal*. 2009. 4: 23-24 [in Ukrainian].
[«Наша віра — православ'я»: Філософ і колишній дисидент Євген Сверстюк згадує про те, як створювалася неформальна газета УАПЦ «Наша віра» / Спогад записав Вахтанг Кіпіані. *Український журнал*. 2009. № 4. С. 23—24].
22. Shumylo, S.V. Vazhka stezhka do khramu... Spohady ochevydtsia vidrozhennia UAPTs u Chernihovi: 1990—1991 rr. *Sobol', Yu.O., Chepurnyi, V.F. Tsehlynka dlia ridnoho khramu. Istoriia vidrozhennia Chernihivskoi yeparkhii (1989—2002 rr.): zb. materialiv*. Chernihiv, 2020. 136-172 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Важка стежка до храму... Спогади очевидця відродження УАПЦ у Чернігові: 1990—1991 рр. *Соболь Ю.О., Чепурний В.Ф. Цеглинка для рідного храму. Історія відродження Чернігівської єпархії (1989—2002 рр.): зб. матеріалів*. Чернівці: Десна — Поліграф, 2020. С. 136—172].
23. Rozhko, V. Vidrozhennia ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy na Volyni (1917—2006 rr.). Lutsk, 2007 [in Ukrainian].
[Рожко В. Відродження української православної церкви на Волині (1917—2006 рр.). Луцьк, 2007. 348 с.].
24. Shchotkina, K. Khroniky Tomosu. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.].

Надійшла / Received 28.05.2024

Petro BONDARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
peterukr.kyyv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

REVIVAL OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH (1989—1991)

The purpose is to analyze the processes of the revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the late 1980s and early 1990s, to consider the factors that contributed to these processes and those that hindered them. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, comprehensiveness, and impartiality. The following methods were used to implement scientific tasks: analysis and synthesis, historical-genetic, historical-problematic, and historical-comparative. **The scientific novelty.** Little-known aspects of the history of the UAOC, changes in the course of its development, the influence of representatives of the national liberation movement on its revival, opposition from representatives of the authorities, relations with other religious currents, etc. are considered. **Conclusions.** At the end of Gorbachev's "perestroika," when the Ukrainian people, accepting the challenges of the times, awakened their state and spiritual forces, the Ukrainian Autocephalous Orthodox

Church became part not only of religious life in Ukraine but also the subject and object of Ukrainian national revival. It was closely connected with the patriotic Ukrainian clerisy, underwent a certain politicization, and exerted political influence itself. The Soviet authorities had a negative attitude toward the process of revival of the UAOC in Ukraine, seeing in the national churches a powerful disintegrative force that threatened the existence of the USSR. In addition to the opposition of the Soviet authorities, the supporters of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, in the process of developing their churches, faced another serious problem — intra-church struggle. All this hindered the involvement of wider masses of believers in the UAOC. Despite all the troubles, supporters of the church were able to achieve considerable success in the revival and development. At the end of the Soviet period, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church became an important factor in the spiritual and national-cultural life of the Ukrainian people.

Keywords: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), believers, Orthodoxy, religious life, national liberation movement, Soviet power, “perestroika”.*